СОЦІАЛЬНІ ЕФЕКТИ НОВОГО РОЗУМІННЯ ЗДОРОВ'Я У ВІМІРІ СОЦІОЛОГІЇ

SOCIAL EFFECTS OF A NEW HEALTH CONSCIOUSNESS IN THE SIZE OF SOCIOLOGY

Стаття присвячена аналізу нових теоретичних підходів до осмислення феномену здоров'я, проблематизація якого останнім часом актуалізується в публічному і науковому дискурсі. Автором зафіксовано зміст і зміну культурних уявлень про здоровий спосіб життя і практику здоров'я. Вказане пов'язано зі зміною старої парадигми охорони здоров'я та медицини, що була вибудована навколо хвороби і ролі хворого, на нову, яка сконцентрована на здоров'ї. унаслідок цього здоров'я набуває досяжницького статусу, перетворюється з характеристиками, притаманної індивіду, на мету, на якій необхідно сконцентрувати власні зусилля. Основну увагу зосереджено на визначенні соціальних ефектів ідеології здорового способу життя та репресивної моралізаторської політики хелсизму – стигматизації, дискримінації і виключення із процесу нормальної соціальної взаємодії тих, хто не сповідує культурний канон «здоров'я здорового». Зроблено акцент на тому, що соціальним ефектом розповсюдження хелсизму в сучасному суспільстві стало формування нового дієвого механізму соціального контролю – медикалізації, проявом якої стало інкорпорування медичного знання в усі сфери суспільного життя. Було визначено, що типовим елементом повсякденності сучасної людини стає біохакинг – система контролю за здоров'ям, яка базується на визначенні та постійному моніторингу життєвих показників. Отже, в контексті нового розуміння здоров'я, щоб індивід не був соціальним аутсайдером, його змушують бути рефлексивним проектом себе.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, хелсизм, медикалізація, нова парадигма здоров'я, біохакинг.

The article is devoted to the analysis of new theoretical approaches to understanding the phe-

nomenon of health, the problematization of which has recently been updated in the public and scientific discourse. The author recorded the content and change of cultural ideas about healthy lifestyle and health practices. This is due to the change in the old paradigm of health care and medicine that was built around illness and the role of the patient, to a new one that focuses on health. As a result, health acquires a pre-eminent status, transforms from a characteristic inherent in the individual into a goal on which one must concentrate one's own efforts. That is, the less an individual conforms to modern cultural ideas and norms of a healthy lifestyle, the more he risks getting a negative assessment not only of his personal but also of his professional qualities. That is, the individual is forced to reproduce the ideology of healthy lifestyles, which in the conditions of modern society performs the function of social cultural production of health. It focuses on identifying the social effects of a healthy lifestyle ideology and the repressive moralizing policies of healthism such as stigmatization, discrimination and exclusion from the process of normal social interaction of those who do not profess the cultural canon of "healthy health". Emphasis is placed on the fact that the social effect of the spread of healthism in modern society was the formation of a new effective mechanism of social control - medicalization. The manifestation of which was the incorporation of medical knowledge into all spheres of public life. As a result, it has been identified that a biohacking, a system of health control based on definite and continuous monitoring of vital indicators, becomes a typical element of the everyday life of modern man. Accordingly, in the context of a new understanding of health, not being a social outsider is forced to be a reflective project of oneself.

Key words: healthy lifestyle, healthism, medicalization, new paradigm of health, biohacking.

УДК 316:16
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.10.3>

Зубарева О.І.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Початок ХХІ століття позначився появою нових теоретичних підходів до осмислення феномену здоров'я, проблематизація якого значно актуалізувалася як в публічному дискурсі, так і в соціальній політиці більшості індустріально розвинених країн. Відмінною рисою нового підходу в галузі охорони здоров'я стала переорієнтація з лікування хвороби на профілактику її виникнення. Однак подібне розуміння здоров'я не обмежилось відповідною соціальною політикою і політикою в сфері охорони здоров'я населення, новий підхід до визначення здоров'я торкнувся уявлень про тіло індивіда і роль останнього в досягненні статусу здорового. Якщо стара парадигма охорони здоров'я

та медицини була вибудована навколо хвороби і ролі хворого, то нова – сконцентрована на здоров'ї. В результаті здоров'я перетворюється з характеристики, притаманної індивіду, на мету, на досягненні котрої останній має сконцентрувати свою увагу. Як відповідь на виклики сьогодення виділилися ключові напрями дослідження сучасного розуміння здоров'я разом зі змістом і зміною культурних уявлень про здоровий спосіб життя і практику здоров'я. Необхідною частиною наукової рефлексії стає і осмислення медицини не лише як форми інституційної діяльності, а й як специфічного тотального дискурсу, витоки якого сягають ХVІІІ ст., коли, як відзначає М. Фуко, медицина стала світським варіантом

релігії, сформувалася дискурсивна стратегія, побудована на концепції «влада – знання», що означала отримання лікарями контролю над уявленнями людей про самих себе та багатьма сферами суспільного життя [10]. Ми погоджуємося з думкою про те, що сучасна медицина має велику і невинно зростаючу владу над людьми, вона здобуває все нові і нові можливості зберігати і відновлювати здоров'я, а лікар є експертом і консультантом з найбільш інтимних і життєво важливих питань, які виходять далеко за межі медичної спеціалізації. Медицина набуває сили визначати й іменувати явища, які мають фундаментальне значення для людського існування [11, с. 83].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема зміни актуального культурного коду і осмислення феномену здоров'я активно розроблялася в західній соціології з кінця XX століття. Показовими в цьому плані стали роботи Р. Кроуфорда, М. Філда, М. Ремера, М. Фуко, І. Золя, П. Конрада, Т. Саса. Що стосується вітчизняного суспільствознавчого дискурсу, то лише в останнє десятиліття значно інтенсифікувалась полеміка навколо питань, пов'язаних із соціальними наслідками становлення нової парадигми здоров'я. Відзначимо у цьому контексті роботи О. Пахолок, Т. Семигіної, Л. Швидкої, В. Шебанової.

Постановка завдання. З огляду на проблематизацію в публічному дискурсі ідеї досяжницького статусу здоров'я та зміну культурних уявлень про здоровий спосіб життя і практику здоров'я метою нашого дослідження стало визначення механізмів розповсюдження та соціальних ефектів нової ідеології «здоров'я здорового».

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті соціологічного аналізу різні прояви реконфігурації культурного змісту здоров'я в XX столітті були означені як нове розуміння здоров'я (new health consciousness), нова парадигма здоров'я, хелсизм (healthism). Вперше концепція нового розуміння здоров'я була запропонована Робертом Кроуфордом у праці «Хелсизм і медикалізація повсякденності» для дослідження моралізаторської ідеології в розвинених країнах, згідно з якою проблеми зі здоров'ям і їх вирішення повністю переносяться в зону відповідальності індивіда [2]. Загалом Р. Кроуфорд охарактеризував зародження нової ідеології, яка виникла в 1970-і рр. в США як реакція на соціальну критику медицини, дорожнечу і неефективність системи охорони здоров'я. Відповідаючи в цілому принципам неолібералізму, нова ідеологія передбачала регулярний нагляд індивіда за власним організмом. Водночас здоров'я почало сприйматися як певний спосіб життя, а не атрибут. Нове розуміння здоров'я сфокусувало публічний дискурс на значущості самозбережної поведінки і перене-

сенні відповідальності за здоров'я з інститутів охорони здоров'я на індивіда. Хелсизм вказав на тенденцію до моралізації здорового способу життя і негативного зображення дій тих, хто не відповідає нав'язаному способу здорового життя [3, с. 511]. Нова ідеологія здоров'я визначила модулі змін політико-інституційного фундаменту системи охорони здоров'я. Так, наприкінці 1980-х років Всесвітня організація охорони здоров'я почала активно працювати над переорієнтацією систем охорони здоров'я з надання медичних послуг на сприяння здоров'ю. Орієнтуючись на результати дослідження низки авторитетних вчених [14; 15], було встановлено, що стан здоров'я населення визначає не краще медичне обслуговування, а пов'язана зі здоров'язбережними практиками поведінка. Зазначене стало каталізатором тотального хелсизму. Як зазначає Т.В. Семигіна, проведений аналіз документів доводить, що орієнтації на концепції охорони громадського здоров'я дотримуються фактично всі міжнародні організації – ВООЗ, Програма розвитку ООН, ЮНІСЕФ, Світовий банк тощо. Концепції сприяння здоров'ю лежать в основі загальноєвропейських стратегій, що їх ухвалили Європейське бюро ВООЗ та Європейський Союз. На практичному рівні ці ідеї виявляються у політико-інституційних трансформаціях, зокрема перетворенні міністерств охорони здоров'я на багатопрофільні соціально-медичні і просвітницькі відомства (як це, наприклад, відбулось у прибалтійських країнах), ухваленні стратегій, орієнтованих на соціальні та ціннісні детермінанти здоров'я, збереження здоров'я здорових людей через їх мотивацію до належної поведінки [9, с. 35].

Не вдаючись до деталізованого аналізу медичних аспектів нового розуміння здоров'я та політики хелсизму, вважаємо, що цікавим є питання щодо соціальних ефектів ідеології «здоров'я здорового». Як відзначають сучасні дослідники, у своїх крайніх проявах розуміння досяжницького статусу здоров'я призвело до моральної оцінки індивіда залежно від його залученості до здоров'язбережних практик як на рівні політики охорони здоров'я і соціальної реклами, так і в повсякденному житті. Що менше індивід відповідає сучасним культурним уявленням і нормам здорового способу життя (здорове і правильне харчування, регулярні фізичні навантаження і заняття спортом, виключення тютюнопаління і алкоголю) і зовнішнього вигляду (гарна і сяюча шкіра, привабливі нігті і волосся, білосніжні зуби, підтягнуте і привабливе тіло), то більшою мірою він ризикує отримати негативну оцінку не лише своїх особистісних, а й, наприклад, професійних якостей. Тобто індивід змушений відтворювати ідеологію здорового способу життя, яка в умовах сучасного суспільства виконує функцію соціального культурного виробництва здоров'я.

Одним з яскравих прикладів моралізаторської репресивної політики хелсизму є кампанія стосовно боротьби з ожирінням, що розгорнулася в усьому західному світі, в публічну педагогіку якої залучені найрізноманітніші агенти. Так, інституції охорони здоров'я пов'язують ожиріння з виникненням низки хвороб (серцево-судинних захворювань, раку товстої кишки як наслідку гіперінсулінемії). У США ожиріння включене в офіційний реєстр хвороб. Центр громадського здоров'я МОЗ України повідомляє: «Однією з головних причин злоякісних новоутворень є надлишкова маса тіла. 30–50% випадків захворювання можна було б уникнути, просто змінивши спосіб життя (дотримання здорової дієти та фізична активність)» [6]. На початку XXI століття Всесвітня організація охорони здоров'я навіть визнала ситуацію з ожирінням епідемією. Показово, що винуватцями епідеміологічної ситуації було визнано самих людей, адже 95% випадків ожиріння, як зазначалося, – це результат поганих харчових звичок (людина їсть більше, ніж треба) та низької фізичної активності. Лише у 5% випадків ожиріння спричинене певною хворобою [17].

Водночас ЗМІ виступають провідниками соціальної моделі зчитування інформації про особистісні якості індивіда, який має надлишкову вагу, як про лінивого, пасивного, недисциплінованого, що має слабку силу волі. Владні агенти, які також виявляються втягненими в дискурс надлишкової ваги, забезпечують законодавчо-нормативний контроль над вагою індивіда. Кілька країн, зокрема Угорщина та Данія, впровадили номінальні «жирові податки» на нездорову їжу, у Франції додатково оподатковуються підсолоджені напої, у Перу ввели податок на їжу швидкого приготування [13], а влада Арізони (США) мала намір накласти податок на курців та осіб із надлишковою вагою. Зазначимо, що подібні владні ініціативи загалом підтримуються міжнародною світовою спільнотою. Так, у рамках 65 сесії ВООЗ було документально засвідчено, що ця організація надаватиме країнам технічну підтримку й експертні поради у тому, що стосується впровадження фіскальних, законодавчих і регуляторних заходів з метою покращення харчування, у тому числі надаватиме фінансову допомогу міністерствам, які вводитимуть національні харчові податки та регуляційні системи, а також забезпечуватиме загальними інструкціями та директивами [17].

Соціальним ефектом подібної політики стала дискримінація тих, хто не вписався в норму здорового тіла без надлишкової ваги. Українська журналістка Олександра Горчинська в рамках кампанії проти дискримінації провела низку інтерв'ю з жінками розміру plus-size, учасницями проекту «Модель XL» на телеканалі «1+1». Дослідниця зазначає, що кожна з них стикалася з проявами дискримінації через вагу,

а сама участь в програмі є викликом суспільному тренду стрункого тіла («Українська правда»). Так, типовими були такі висловлювання: *«Одна з таких історій трапилася зі мною на зупинці, де я чекала на маршрутку. Я обмовилась, що вартість проїзду подорожчала, чим і спричинила гнівний напад від незнайомої жінки. Жінка мала на вигляд років 50, виглядала добре і навіть була вдягнена у класичний костюм. Сказала, що, мовляв, не була б я така жирна, то пішки би пройшлася, що я товста, нічого в житті не доб'юся. Я їй сказала, що це не її справа, ну і взагалі я бігаю. А вона підскочила, почала кричати, що її чоловік би мене не захотів, що її сини би ніколи на мене не глянули. Я сказала, що якби вона була щаслива, то так би не поводитись. І поїхала»* (Ірина); *«Продавці у магазинах майже одразу кажуть, що у них немає таких розмірів. Усі навколо впевнені, що єдина моя мрія у житті – схуднути, це дратує, адже здається, що інші сприймають мене як людину з інвалідністю»* (Аліса); *«Коли востаннє їхала, то мені здалося, що дівчина поряд на мене скаржилась, мовляв, не пощастило їй. Ну а взагалі, відверто кажучи, найбільше я боюся осуду. Саме з цієї причини іноді думаю про два квитки для себе. Але жодного разу ще не купувала»* (Ангеліна) [4].

Однак не лише надлишкова вага стала предметом публічної дискусії і осуду як така, що не вписується в канони ідеології здорового способу життя. Сучасне суспільство, яке визначило цінність здоров'я як основну загальнолюдську цінність, вказало, що індивіди повинні бути готові витратити свої ресурси на те, щоб зберегти та примножити своє здоров'я. Тому ми фіксуємо загальну занепокоєність профілактичними заходами, що призвела і до хірургічних втручань у здорове тіло, яке може сприйматися потенційно хворим. Це ілюструє резонансний випадок актриси Анджеліни Джолі, яка превентивно видалила молочні залози на підставі генетичного тесту, що розпізнав наявність у актриси гена раку. Не менш резонансними є результати дослідження у Швеції (SOS) [6], що виявило, що баріатрична хірургія (розділ хірургії, який займається профілактичним хірургічним лікуванням пацієнтів із ожирінням) знижує онкозахворюваність унаслідок значної втрати ваги.

Дослідники підтверджують, що соціальним ефектом хелсизму стало формування нового дієвого механізму соціального контролю – медикалізації. Особливе значення для дослідження медицини як потенційного інституту соціального контролю мали роботи американського соціолога М. Філда і спеціаліста в галузі політики охорони здоров'я М. Ремера. Вони визначають медикалізацію як процес соціального контролю медициною над всіма сферами суспільства. У свідомість індивіда інкорпороване медичне знання, і ми є свідками зростання залежності повсякденного життя людей від медицини. Яскравим

прикладом є використання медичних термінів як ярликів (дебіл, ідіот, шизофренік, наркоман, алкоголік, інвалід тощо) стосовно певних типів девіацій у поведінці або стосовно деяких неадекватних стратегій харчової поведінки (наприклад, анорексичка / аноресик (внаслідок нав'язливого прагнення схуднути та прагнення до обмежувальної харчової поведінки), булімічка / булімік (внаслідок заклопотаності проблемою зниження ваги на тлі приступів переїдання), ненажера (внаслідок нав'язливого прагнення до компульсивного переїдання) тощо), що призводить до стигматизації цих категорій людей на певному етапі та зумовлює виключення цих осіб із процесу нормальної соціальної взаємодії [12, с. 728]. Отже, у контексті нової парадигми здоров'я суть медикалізації полягає у тому, що шлях до життя без патології може бути пройдений лише за допомогою медицини, прокреслений через індивідуальну самосвідомість, підвищену заклопотаність власним здоров'ям і залежність від медичного знання [11, с. 84].

З огляду на сказане І. Ілліч піддав нищівній критиці всі соціальні інститути в західних країнах, включаючи і медицину. Згідно з поглядами автора медична промисловість і фармацевтика «виробляють» нові хвороби, а самі хвороби і соціальні проблеми гіперболізуються через втручання ЗМІ [5]. На арену виходять експерти в галузі медицини, які пропагують методи подолання таких небезпечних хвороб, як хронічний стрес, апное, клімактеричний синдром, облисіння, целюліт, лудоманія, тим самим забезпечуючи послух всіх членів суспільства. Отже, у рамках сучасного дискурсу медикалізації ідея здорового способу життя, якого повинен дотримуватися кожен, виступає як деякий бренд, функціонування якого здійснюється за всіма законами ринкової рівноваги попиту та пропозиції. І дійсно, як відзначає український дослідник О.О. Пахолок, ринок у сучасному суспільстві чи не найпершим реагує на ситуацію суспільної потреби в прагненні вести здоровий спосіб життя. Він висуває величезну кількість пакетів пропозицій, які можуть забезпечити людині, котра у своєму повсякденному житті орієнтована на збереження свого здоров'я, можливість купувати здорову (органічну) їжу, відвідувати спортивні зали, фітнес-клуби, салони краси, спа-курорти тощо. Усе більшою стає частка людей, які готові робити вагомими інвестиції у власне здоров'я [7, с. 109]. З'явилася ціла індустрія здорового способу життя, яка ґрунтується на новій філософії "wellness".

Поняття "wellness" походить від "fitness" і "well-being", що означає «добре самопочуття та добробут». Популяризація нової філософії життя припадає на початок 21 століття, коли вся Європа, втягнена в петлю хелсизму, усвідомила: «Хочеш бути здоровим? Інвестуй у своє здоров'я!». Водночас із з тим, що сучасний житель

країн цивілізованого світу ставить за мету свого життя отримання задоволення від усього, що його оточує, зазначене ідеально поєднується з концепцією "wellness", тобто підтриманням гарної фізичної і духовної форми із задоволенням і без насильства над собою.

Ринок "wellness" за рівнем обертів порівнюють із сектором високих технологій. На одному з найбільш часто відвідуваних сайтів "wellness" поряд з девізом: «Здоровий спосіб життя – ось відповідь на всі Ваші запитання!» знаходимо інформацію щодо нової філософії життя, придатної до вживання середньостатистичним індивідом: «Індустрія "wellness" охоплює безліч секторів світової економіки, спрямованих на поліпшення якості життя та підвищення рівня життя людей – це продукти здорового харчування, косметичні засоби для догляду за шкірою і волоссям, оздоровчий туризм. Одна з найбільш динамічно розвинених галузей в цій індустрії – виробництво вітамінів, продуктів для збалансованого харчування, засобів персонального догляду, продуктів для зниження і контролю ваги, тому що надмірна вага є однією з основних перешкод на шляху до досконалості» [16].

Згідно з оцінками експертів індустрія здорового способу життя, яка нещодавно тільки з'явилася про себе, найближчим часом обіцяє стати новою трильйонною індустрією. Відповідно до аналізу відомого американського бізнесмена й економіста Пола Пілзера, автора бестселера «Революція "Wellness"». Як створити собі статок в індустрії наступного трильйона доларів? щорічний обіг коштів у цій галузі в світовому масштабі становить близько 425 млрд дол. США. Сам дослідник зазначив: «Я визначаю філософію "wellness" як гроші, витрачені на те, щоб відчувати себе більш здоровим, навіть якщо ви не хворі за звичайними медичними параметрами, щоб бути сильнішими, краще бачити, краще чути, щоб боротися з тим, що ми називаємо симптомами старіння. Сьогодні головна потреба більшості людей не в грошах, а в здоров'ї. Ці люди представляють собою новий економічний сектор. Здебільшого це заможні люди. Як тільки у них з'являються гроші, вони починають замислюватися, як зміцнити своє здоров'я, роблять вони це поза медичними закладами. Вони ходять в спортивні клуби, поліпшують своє харчування, беруть необхідну кількість вітамінів і мінералів, а також цікавляться добавками та іншими продуктами, які підтримують їх добробут» (з інтерв'ю Пола журналу "Network Marketing Lifestyles", вересень 2001 року) [8].

Індустрії здорового способу життя апелюють до нової ідеології здоров'я, що виконує роль регулятивної основи для реалізації внутрішнього локусу контролю здоров'я та є підґрунтям для формування особливої етики – стилю життя, орієнтованого на здоров'я [7, с. 104]. Типовим елементом повсякденності сучасної людини

стає біохакинг – система контролю за здоров'ям, яка базується на визначенні та постійному моніторингу життєвих показників. Мета біохакингу – прожити якомога довше, залишаючись здоровими як фізично, так і психологічно. Правильне харчування, фази сну, вітаміни в таблетках упродовж року і фітнес-браслети – лише деякі складники, направлені на постійний аудит власного стану здоров'я.

Щоб не бути соціальним аутсайдером, індивід змушений бути рефлексивним проєктом себе. Такий погляд на стиль життя можна описати словами У. Бека: «Те, як живе людина, стає біографічним вирішенням системних протиріч» [1, с. 108].

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи, зазначимо, що нове розуміння здоров'я, яке характеризується досяжницьким статусом, коли здоров'я перетворюється з характеристики, притаманної індивіду, на мету, на досягненні котрої необхідно сконцентрувати свою увагу, і пов'язана з таким розумінням хелсистська ідеологія представляють собою комплексний феномен сучасного суспільства, витоки якого сягають ще XVIII століття. У публічну педагогіку здорового способу життя виявилися залученими найрізноманітніші агенти та інституції (система охорони здоров'я, освіта, ЗМІ, владні установи тощо). Усі зусилля інституцій направлені на моралізацію здорового способу життя і негативне зображення дій тих, хто не відповідає нав'язаному способу здорового життя. Соціальним ефектом розповсюдження такої ідеології стала стигматизація, дискримінація і виключення із процесу нормальної соціальної взаємодії тих, хто не сповідує культурний канон «здоров'я здорового». Водночас соціальним ефектом розповсюдження хелсизму стало формування нового дієвого механізму соціального контролю – медикалізації. Індивідуальна самосвідомість виявилася залежною від медичного знання через підвищену заклопотаність щодо власного здоров'я, яке стало брендом, функціонування якого здійснюється за всіма законами рівноваги попиту та пропозиції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.
2. Гвоздев М.Г. Хелсизм в контексте социальной критики медицины. *Общество: философия, история, культура*. 2016. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/helsizm-v-kontekste-sotsialnoy-kritiki-meditsiny> (дата звернення: 28.09.2019).
3. Гольман Е.А. Новое понимание здоровья в политике и повседневности: истоки, актуальные направления проблематизации. *Журнал исследований социальной политики*. 2014. Т. 12. № 4. С. 509–522. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novoe-ponimanie-zdorovya-v-politike-i-povsednevnyh-istoki-aktualnye-napravleniya-problematizatsii> (дата звернення: 28.09.2019).

4. Горчинская А. Фетизм, або Чому деяких людей дискримінують за вагу. *Українська правда*. 25 жовтня 2017 рік. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/10/25/227118/> (витримки з інтерв'ю) (дата звернення: 30.09.2019).

5. Иллич И. Пределы медицины или Медицинская Немезида. 2014. 71с. (отрывки) URL: <http://www.pubhealth.spb.ru/Illich/index.htm> (дата звернення: 27.09.2019).

6. Надмірна вага є однією з причин розвитку раку. Центр громадського здоров'я МОЗ України. URL: <https://phc.org.ua/news/nadmirna-vaga-e-odnieyu-z-prichin-rozvitku-raku> (дата звернення: 19.09.2019).

7. Пахолок О.О. Ідеологія здорового способу життя як нормативна база сучасної культури здоров'я. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2012, Вип. 56. С. 104–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2012_56_13. (дата звернення: 01.10.2019)

8. Пилзер П. Возможности индустрии здорового образа жизни. *Network Marketing Lifestyles, 2001* (витримки з інтерв'ю). URL: <https://net-way.org/mlm/sleduyushhie-millionery/> (дата звернення: 27.09.2019).

9. Семигіна Т.В. Новая парадигма охраны здоровья – вызов для Украины чи можливість для політичної модернізації? *Майстеріум*. Політичні студії. 2014. Вип. 58. С. 34–38. URL: http://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Semigina_2014_4.pdf. (дата звернення: 15.09.2019).

10. Фуко М. Рождение социальной медицины. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*. Москва : Праксис, 2006. Ч. 3. С. 79–107.

11. Швидка Л.І. Медикалізація суспільства як соціальна проблема: сутність, агенти, наслідки. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія*. 2010. Т. 2. № 20. С. 80–86. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/250> (дата звернення: 25.09.2019).

12. Шебанова В.І. Харчова поведінка людини, їжа, тілесність як феномени повсякденної реальності (частина 1). *Проблеми сучасної психології*. 2014, Вип. 23. С. 720–731. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_23_65 (дата звернення: 01.10.2019)

13. Koebler J. Junk Food Tax Must Be Fat, or Don't Bother, British Study Says. *USnews & world report*. 2012. May 15. URL: <http://www.usnews.com/news/articles/2012/05/15/junk-food-tax-must-be-fat-or-dontbother-british-study-says> (дата звернення: 10.09.2019).

14. Schroeder S. A. We Can Do Better – Improving the Health of the American People. *New England Journal of Medicine*. 2007. Vol. 357. Issue 12. P. 1221–1228.

15. Turnock B. J. Public Health What It Is and How It Works. Sudbury, MA : Jones & Bartlett Publishers, 2011. 560 p.

16. Wellness – здоров'я, молодість и красота. URL: <https://wellness.at.ua/> (дата звернення: 28.09.2019).

17. WHO Watch Report on the 65th World Health Assembly, 2012. URL: http://www.ghwatch.org/sites/www.ghwatch.org/files/WHOWatchReport_May2012.pdf. (дата звернення: 19.09.2019).